

VZTAH VYBRANÝCH VLASTNOSTÍ OSOBNOSTI VYCHOVATELE A KLIMATU VE VÝCHOVNÉ SKUPINĚ

HANA KUBÍČKOVÁ

Abstrakt: Příspěvek je věnován analýze a metodologii výzkumu vztahu vybraných osobnostních charakteristik profese vychovatele na utváření příznivého klimatu výchovných skupin adolescentů v resocializačních a reedukačních zařízeních.

Klíčová slova: Klima, výchovný ústav, vychovatel, empatie, sociální interakce, psychotherapeutické působení vychovatele.

Abstract: This article discusses the analysis and research methodology that inquires into the relation between selected personal characteristics of educator and his ability to form a positive climate in correctional youth facility.

Key words: Climate, corrective educational institution, educator, empathy, social interaction, psychotherapy influence of educator.

Profese vychovatele ve výchovném ústavu

Vychovatel působící ve výchovných zařízeních velice intenzivně vstupuje do resocializačního a reedukačního procesu tzv. rizikové mládeže a přesto, že je jeho společenská i profesionální prestiž poměrně nízká, jsou na něho kladeny stále vyšší požadavky jak z hlediska kvalifikace, tak z hlediska jeho osobnostních charakteristik. Jedním z důvodů zmíněných požadavků je výrazná změna klientely resocializačních zařízení, děti a mladiství jsou agresivnější, anetičtější, jsou sociálně zdatnější a sebevědomější, znají dobře svá práva a také se o ně hlásí. Jsou náročnější ve vztahu k saturaci svých biologických, psychických i sociálních potřeb, tzn., že mají větší nároky na stravu, oblečení, materiální vybavení výchovného ústavu, ale také na náplň volného času a terapeutických aktivit. Vyžadují vyšší kvalitu i z hlediska personálního složení výchovného zařízení a interpersonálních vztahů. Na základě těchto změn je logické, že adolescenti potřebují více pozornosti a odborné péče, vychovatel je nucen volit jiné výchovné prostředky a metody.

Při snaze pozitivně jedince ovlivnit, musí užívat vhodné komunikační přístupy založené mimo jiné na empatii, akceptaci a kongruenci. Na profesionální komunikaci a psychotherapeutické prvky v práci vychovatele se klade stále větší důraz. Vychovatel se ve svém profesním působení neobejde bez odborných znalostí oblasti pedagogiky, psychologie, práva, sociální práce apod. Profese vychovatele vyžaduje nejen kvality z hlediska osobnostních vlastností, jako je například psychická odolnost, autoregulační schopnosti, důstojnost, charakterové předpoklady, morální vyzrálost, ale také by měl splňovat i určité pedagogické kvality, například umění komunikovat, pedagogický optimismus a takt, láska a úcta k dětem, schopnost komunikace, intuice, empatie, tolerance atd.

Jedinci žijící v ústavu touží po neustálé konfrontaci s autoritami, nestačí jim pouhý neosobní a formální kontakt s vychovatelem, nespokojí se pouze s jasně daným režimem ústavu, potřebují autoritu, která vymezuje hranice, ale potřebují také partnera, který je schopen jim poskytnout emoční korektivní zkušenost. Ukazuje se, že je vhodné umět přistupovat k adolescentovi na úrovni rovnocenného vztahu, jednat s ním tak, jak s ním ještě nikdo nejednal, s respektem a úctou, nabídnout mu pocit důstojnosti a důležitosti. Toho si pravděpodobně bude cenit více než klasické podřadné pozice svěřence s nálepkou obtížně vychovatelného jedince.

Nárůst agresivity jedinců ve výchovných ústavech však neznamená pokyn k nárůstu represivních opatření a omezovacích prostředků (izolace, pouta, kurty...), ale samozřejmě ani k přehnané liberalizaci výchovných zařízení. Jednou z cest z této složité situace je zkvalitnění profesionální přípravy budoucích vychovatelů, prohlubování profesionality a vedení k odbornému a zároveň humánnímu přístupu výchovných pracovníků. K tomu je zapotřebí především systematického vzdělávání, jehož nedílnou součástí tvoří i sociálně psychologické a psychoterapeutické výcviky, které vychovatelům pomohou dostat se na potřebnou profesionální úroveň, kdy dokáží lépe interpretovat a kvalitněji řešit jednání jednotlivých adolescentů. (Jedlička, Klíma, Kořa, Němec, Pilař, 2004).

Vychovatel pracuje s mladými lidmi v náročné životní situaci, kterou tito jedinci nechtějí, neumí nebo nemohou řešit, respektive nezvládají ji řešit sami, potřebují někoho, kdo jim pomůže tuto obtížnou situaci zvládnout. Tím člověkem je v tomto případě vychovatel v roli facilitátora a terapeuta. Profese vychovatele vyžaduje celou řadu specifických kompetencí, které by měly vést k efektivnímu výkonu v jeho činnosti. Nedílnou součástí zmíněných kompetencí jsou také kompetence interpersonální, které v sobě mimo jiné zahrnují schopnost empatie a kvality sociální interakce.

J. Vymětal (1996, s. 15) empatii chápe jako „...pocitově nesený způsob poznávání jiného jedince, jenž se projevuje ochotou a snahou co nejpřesněji vnímat, zachytit a pochopit jeho aktuální i potenciální vnitřní svět se všemi subjektivními významy a pocity. Empatie má základ v intuici, provázené emoční účastí a pozitivním zájmem o druhého člověka.“ Jednoduše vyjádřeno jde o porozumění vcítěním v meziosobním vztahu. Empatii můžeme chápat jako trvalejší vlastnost osobnosti, již řadíme mezi schopnosti. Z hlediska psychoterapie řadíme empatii mezi obecně účinné faktory léčby psychologickými prostředky.

Empatický vychovatel odkládá veškeré vlastní předsudky, citlivě vnímá a snaží se porozumět psychickému stavu adolescenta. Chápe a respektuje jeho vztek, zoufalství, nenávisť, ale zachovává si citový odstup od situace, není vhodné s ním negativní pocity sdílet a potencovat je, ale bylo by necitlivé, říkat, že cítit a projevovat tyto emoce není správné. Takový vychovatel je vnímán jako důvěryhodný a blízký člověk.

Klient zažívá opravdový zájem o sebe a potvrzení sebe sama, prožívá zkušenost, že je přijímán a respektován i se svými negativními projevy, cítí snahu o hluboké pochopení ze strany druhého člověka, čímž je mu právě poskytována emoční korektivní zkušenost. Empatické chování vychovatele také výrazně stimuluje proces klientova sebepoznání, jedinec získává náhled na své chování, lépe se orientuje ve svých pocitech i motivech. Schopnost empatie se také významnou měrou podílí na kvalitní sociální interakci.

Z. Mlčák (2003) charakterizuje sociální interakci jako proces vzájemného působení prostřednictvím výměny různorodých behaviorálních podnětů a reakcí. V sociální interakci se specifickým způsobem projevuje mnoho interpersonálních charakteristik osobnosti. Mezi teoreticky nejpropracovanější a prakticky nejvyužívanější taxonomii sociálního chování patří interpersonální systém T. Learyho, který tvoří dvě základní bipolární interpersonální dimenze a to dominance – submise a hostilita – afiliace. Tyto navzájem nezávislé dimenze jsou z hlediska interpersonálního chování považovány za nejdůležitější.

Profesi vychovatele je věnováno stále nedostatek pozornosti, význam mého výzkumného projektu spatřuji právě v tom, že přinese nové poznatky o profesních schopnostech a dovednostech vychovatele a vytvoří model jeho profesních

kompetencí. To by mělo vést ke zkvalitnění práce vychovatelů a ke změně výchovného i terapeutického působení ve výchovných ústavech.

Klima ve výchovných zařízeních

Výchovný ústav patří k významným institucím resocializace a reedukace především tzv. rizikové mládeže. Jde o školské zařízení určené mladistvým s uloženou ochrannou výchovou nebo nařízenou ústavní výchovou (Zákon č. 383/2005 Sb., kterým se mění zákon č. 109/2002 Sb., o výkonu ústavní výchovy nebo ochranné výchovy ve školských zařízeních a o preventivně výchovné péči ve školských zařízeních a o změně jiných zákonů, ve znění pozdějších předpisů, a další související zákony). Základní organizační jednotku ve výchovném ústavu tvoří tzv. výchovná skupina, v níž jsou zpravidla umístěny děti různého pohlaví a věku. Výchovná skupina má nejméně pět, nejvíce osm dětí v závislosti na jejich mentálním či zdravotním postižení nebo závažnosti výchovného problému. Skupina je řízená skupinovým vychovatelem.

Výchovné ústavy jsou středem pozornosti a terčem často oprávněné kritiky laické i odborné veřejnosti. Kritika odráží mimo jiné i neřešené problémy v oblasti působení pedagogického i nepedagogického personálu, kvality klimatu, kvality výchovných a terapeutických programů a v řadě dalších oblastí. Výzkumy směřované k problematice klimatu ve výchovných ústavech, respektive ve výchovných skupinách výchovných ústavů se v našich podmínkách vyskytují jen sporadicky. Význam mého výzkumného projektu spatřuji právě v tom, že přinese nové poznatky o profesních schopnostech a dovednostech vychovatele a vytvoří model jeho profesních kompetencí. To by mělo vést ke zkvalitnění práce vychovatelů a ke změně výchovného i terapeutického působení ve výchovných ústavech.

Klima v sobě zahrnuje sociálně psychickou dimenzi, tedy osobnostně vztahovou stránku celého prostředí daného zařízení, popř. jeho dílčích subjektů (výchovná skupina). Můžeme jej definovat jako trvalejší sociální a emocionální naladění všech účastníků v daném zařízení (ve výchovné skupině), které tvoří a prožívají v sociální interakci. Je to specifický projev života, ve kterém se spojují nálady, duševní prožívání, osobnostní vlastnosti, vzájemné mezilidské vztahy, vztah k práci, k obklopujícím událostem a situacím všech účastníků, který zároveň odráží úroveň prostředí. Klima je v první řadě charakterizováno samotnými lidmi, kteří v daném prostředí zaujmají sociální pozice a z nich vyplývající role. V tomto případě se jedná především o vychovatele a adolescenty umístěné ve výchovném ústavu. Pozice obou účastníků se postupem času výrazně mění, čím dál více se prosazuje pojetí interakce mezi vychovatelem a vychovávaným jako vztah partnerský (Kraus, Poláčková, 2001)

Z pedagogického hlediska je klima instituce (i jejích dílčích organizačních struktur) natolik závažné, že jsou pojímány jako výchovné metody ve smyslu výchovy prostředím. Považujeme je za nástroje pedagogického působení, a to nejen ve škole, ale zvláště v institucích ústavní péče.

S. Kratochvíl (1979, s. 70 – 71) uvádí dvě základní roviny klimatu (případně atmosféry), které jsou významné nejen z hlediska řízení instituce, ale také z hlediska fungování výchovné skupiny (poznámka autora).

1. Atmosféra vysoké soudržnosti, která je charakterizována vysokým porozuměním mezi členy skupiny, emoční podporou, optimismem, pohodou, kladným postojem k sobě samému i k životu.

2. Atmosféra napětí se vyznačuje všeobecnou pochybností, postoje, myšlení i chování jsou rozkolísané. Variantou je atmosféra boje, ve které je podporována tvrdá konfrontace, ostré a nekompromisní útoky, projevy agrese a moci.

Do jaké míry se však daří vytvářet takové podmínky, které by přispívaly k atmosféře důvěry, které by stimulovaly klienty k otevřenosti, přístupnosti a ke spolupráci?

Ukazuje se, že práce s jedinci ve výchovných zařízeních má někdy blíže k pouhému necílenému a nejednotnému formování osobnosti nebo dokonce blíže k tvrdé manipulaci s těmito jedinci než skutečné výchově (popř. převýchově) vedoucí skutečně k pozitivním hodnotám a pozitivním vnitřním změnám člověka. (J. Sekera, 2001).

Cíl, problém a výchozí hypotézy

Výzkum bude realizován v rámci širšího výzkumného projektu (GA ČR 406/06/0731 Komunitní systém v resocializačních zařízeních pro adolescenty) zaměřeného na analýzu činnosti výchovných ústavů, tj. zařízení pro resocializaci a reedukaci adolescentů. Výchozím problémem mého výzkumu je otázka vztahu mezi vybranými charakteristikami osobnosti vychovatelů a kvalitou klimatu ve výchovných skupinách, se kterými tyto vychovatelé pracují. Výchozí výzkumný problém bychom mohli konkrétně definovat následovně: Existuje vztah mezi úrovní empatie a kvalitami sociální interakce tzv. skupinového vychovatele ve výchovném ústavu na straně jedné a kvalitou klimatu ve výchovné skupině, se kterou daný vychovatel pedagogicky pracuje na straně druhé?

Na základě takto vymezeného problému předběžně definuji následující hypotézy:

- 1) Předpokládám, že existuje vztah mezi úrovní empatie skupinových vychovatelů na straně jedné a úrovní klimatu v jimi řízených výchovných skupinách ve výchovných ústavech na straně druhé. Tento vztah interpretuji tak, že vychovatelé s vyšší úrovní empatie budou mít ve svých výchovných skupinách adolescentů statisticky významně lepší klima ve srovnání s vychovateli, jejichž úroveň empatie je nižší.
- 2) Předpokládám, že existuje vztah mezi kvalitou sociální interakce skupinových vychovatelů na straně jedné a úrovní klimatu v jimi řízených výchovných skupinách ve výchovných ústavech na straně druhé. Tento vztah interpretuji tak, že vychovatelé převážně s dominantními a afiliativními projevy sociální interakce budou mít ve svých výchovných skupinách adolescentů statisticky významně lepší klima ve srovnání s vychovateli, jejichž projevy sociální interakce budou vykazovat výrazné znaky hostilního a submisivního chování.

Hlavním cílem výzkumu je ověření teorie vlivu empatie a kvality sociální interakce vychovatelů na utváření příznivého klimatu ve výchovné skupině a zároveň kvalitních podmínek pro resocializaci adolescentů umístěných ve výchovném ústavu. Předpokládám, že schopnost empatie a kvalitní sociální interakce vychovatelů by se mohla do určité míry podílet na úspěšné resocializaci.

Metody výzkumu

Výzkum předpokládá vytvoření experimentální a kontrolní skupiny výchovných ústavů. Experimentální skupina výchovných ústavů by měla nést znaky léčebného společenství, které se vyznačuje permissivní komunikací, demokratickým procesem rozhodování a řízení se širokým zapojením personálu a spoluúčastí klientů, terapeutickou kulturou a atmosférou orientovanou na analýzu událostí a vztahů se snahou jim porozumět a aplikovat ji do převýchovného procesu (Hartl, 2002). Součástí terapeutické kultury je i zkoumaná úroveň empatie a sociální interakce personálu výchovných ústavů, konkrétně vychovatelů. Kontrolní skupina výchovných ústavů výše uvedené znaky neponese.

Experimentální i kontrolní skupinu výchovných ústavů bude tvořit vzorek tří zařízení, která budou splňovat výše uvedené podmínky pro zařazení do výzkumu. Při zpracování dat bude respektována dobrovolnost účasti na výzkumném projektu a také bude zajištěna anonymita všech zúčastněných institucí i jednotlivých respondentů.

V první fázi předpokládám využití kvantitativních výzkumných metod:

- 1) pro měření úrovně empatie bude použit Truaxův dotazník v upravené formě podle Kratochvíla a Vavříka,
- 2) pro zjišťování kvality sociální interakce bude použit Dotazník interpersonální diagnózy – ICL (T. Leary, L. R. Laforge, R. F. Suczek v české interpretaci podle J. Koženého a P. Ganického),
- 3) pro zjišťování klimatu ve výchovných skupinách adolescentů výchovných ústavů bude použit některý z dotazníků transformovaných na podmínky českého školního prostředí J. Laškem: dotazník klimatu třídy - CES (Classroom Environment Scale) Tricketta a Moose (Lašek, 2001, s. 72 – 99) nebo dotazník komunikačního klimatu třídy – CCQ /Communication Climate Questionnaire) Lawrence B. Rosenfelda (Lašek, 2001, s. 100 – 118) Dotazníky budou upraveny (a případně standardizovány) na podmínky výchovných ústavů,
- 4) možným doplněním kvantitativních výzkumných metod bude využití kvalitativních výzkumných metod, např. zakotvené teorie.

Literatura:

ČÁP, J., MAREŠ, J. *Psychologie pro učitele*. Praha: Portál, 2001.

ISBN 80-7178-463-X.

GOLEMAN, D. *Emoční inteligence*. Praha: Columbus, 1997. ISBN 80-85928-48-5.

HENDL, J. *Kvalitativní výzkum. Základní metody a aplikace*. Praha: Portál, 2005.

ISBN 80-7367-040-2.

JEDLIČKA, R., KLÍMA, P., KOŤA, J., NĚMEC, J., PILAŘ, J. *Děti a mládež v obtížných životních situacích. Nové pohledy na problematiku životních krizí, deviací a úlohu pomáhajících profesí*. Praha: Themis, 2004. ISBN 80-7312-038-0.

KOPŘIVA, K. *Lidský vztah jako součást profese*. Praha: Portál, 1997.

ISBN 80-7178-150-9.

KOŽNÁR, J. *Skupinová dynamika (Teorie a výzkum)*. Praha: UK, 1992.

KRATOCHVÍL, S. *Terapeutická komunita*. Praha: Academia, 1979.

KRAUS, B. K současnému pojetí vychovatelské profese a přípravy na ni. *Pedagogická orientace*, 1995, č. 16 – 17, s. 121 – 124.

KRAUS, B., POLÁČKOVÁ, V. ET AL. *Člověk, prostředí, výchova. K otázkám sociální pedagogiky*. Brno: Paido, 2001. ISBN 80-7315-004-2.

- LABÁTH, V. a kol. *Riziková mládež*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2001. ISBN 80-85850-66-4.
- LANGOVÁ, M. A KOL. *Učitel v pedagogických situacích. Kapitoly ze sociální a pedagogické psychologie*. Praha: UK, 1992. ISBN 80-7066-613-7.
- LAŠEK, J. Sociálně psychologické klima školních tříd a školy. Hradec Králové: Gaudeamus, 2001. ISBN 80-7041-088-4.
- LAŠEK, J., MAREŠ, J. Jak změřit sociální klima třídy? *Pedagogická revue*, 1991, č. 6, s. 401 – 410.
- LEARY, T., LAFORGE, R. L., SUCZEK, R. F. *Dotazník interpersonální diagnózy – ICL*. Bratislava: Psychodiagnostické a didaktické testy, n.p., 1976.
- MATOUŠEK, O., KROFTOVÁ, A. Mládež a delikvence. Praha: Portál, 2003. ISBN 80-7178-771-X.
- MATOUŠEK, O. *Ústavní péče*. Praha: SLON, 1995. ISBN 80-85850-08-7.
- MLČÁK, Z. *Sociální psychologie pro učitele*. Ostrava: Ostravská univerzita, 2003, ISBN 80-7042-242-4.
- PELIKÁN, J. *Základy empirického výzkumu pedagogických jevů*. Praha: Karolinum, 1998. ISBN 80-7174-569-8.
- SEKERA, J. *Mikrořízení a interpersonální vztahy v organizacích ústavní výchovy*. Ostrava: Ostravská univerzita, 2001. ISBN 80-7042-187-8.
- SEKERA, J. Skupinový vychovatel a klima ve výchovné skupině. *Vychovatel*, 2001, č. 6, s. 5 - 8.
- SEKERA, J. Komunikace ve výchovných ústavech. *Speciální pedagogika*, roč. 13, 2003, č. 4, s. 274 – 296. ISSN 1211-2720.
- STRAUSS, A., CORBINOVÁ, J. *Základy kvalitativního výzkumu*. Brno: Nakladatelství Albert Boskovice, 1999.
- VLČEK, B., VLČEK, M. *Komunikace a interakce ve výchovně vzdělávacím procesu*. Ostrava : Ostravská univerzita v Ostravě, 2004. ISBN 80-7042-963-1.
- VOCILKA, M. *Náplň činnosti středisek výchovné péče pro děti a mládež*. Praha: Tech – Market, 1997.
- VYMĚTAL, J. Rogersovská psychoterapie. Praha: Český spisovatel, 1996. ISBN 80-202-0605-1.

Kontaktní adresa:

Mgr. Bc. Hana Kubíčková, Pedagogická fakulta Ostravské univerzity, Katedra pedagogiky, Reální 5, 701 03 Ostrava; e-mail: Hana.Kubickova@osu.cz